

Řeč připravená pro Vzdělávací nadaci Jana Husa při příležitosti prvního udělování Cen Broni Müllerové středoškolským studentům za nejlepší esej na téma „Zápas o svobodu slova – minulost a současnost“

Nadace Broni Müllerové, Brno 7. 4. 06

Milí mladí přátelé, vážení hosté, dámy a pánové,

nejprve prosím, abyste laskavě omluvili, že jsem nemohl přijet a že jsem svůj příspěvek jen poslal, a srdečně děkuji panu Janu Kačerovi, že jej nyní přečte. A rád bych také hned na počátku poblahopřál mladým vítězům. Každé takové vítězství je závazkem do budoucnosti.

Slavnosti, malé i velké, byly odedávna pořádány proto, aby lidé aspoň trochu zapomněli jak na své každodenní trable, tak na ty horší stránky světa, do kterého se narodili a v němž musí žít. Proto mám pochybnost o vhodnosti toho, co vám dnes chci říci, zejména hned na začátku. K bytostnému určení filosofa náleží na nic nezapomínat, ale stále ve všem připomínat důležitost širších souvislostí a zejména našeho vztahu k celku všeho jsooucího. Konkrétně to nyní znamená také uprostřed slavnosti a navzdory její slavnostnosti nejspíš poněkud rušivě poukázat jak na naši domácí, tak zejména na evropskou situaci, v níž se chceme zamýšlet nad tématem tak velkým, jakým je svoboda slova a lidská svoboda vůbec. Snad se mnou budete souhlasit, že svobodu můžeme uplatnit vždycky jen v určité situaci, kterou si povětšinou nemůžeme vybrat, takže jsme tím vždycky nějak omezeni. A to platí zajisté i pro každé uplatnění svobody slova.

Především tedy několik málo slov o naší domácí situaci. Po půl století koroze, rozpadu a někdy záměrné likvidace relativně slušných politických struktur, jichž bylo v našich zemích dosaženo za dvacet let první republiky, a v něčem dokonce už v osmdesátých a devadesátých letech předminulého století, jsme byli v lecčem vržení daleko zpátky. Došlo k tomu zčásti nevyhnutelně a s ohledem na širší souvislosti pochopitelně, zčásti však zcela nepochopitelně a vinou politiků, ale v neposledu i většiny občanů. Po roce 1948, kdy se naši komunisté legálními i nelegálními prostředky téměř bez překážek zmocnili vlády v obnovené, ale stále ještě nekonsolidované československé demokracii a kdy vyřadili všechny jiné politické síly, čili demokracii zrušili, došlo k vývoji, který bychom mohli nazvat diktovanou pseudorevolucí, jejíž scénář ovšem z největší části pocházel z Moskvy. Zatímco v zemích Sovětského svazu kromě lidských katastrof oblundných rozměrů došlo i k některým nepopiratelným změnám k lepšímu, u nás jednoznačně převažovaly stránky negativní, a právě ty přetrvávají bohužel dodnes. Nejen německou okupací, ale také čtyřiceti lety komunistické diktatury jsme nejen politicky, ale také společensky a zejména mravně a duchovně byli nikoli pouze pozdrženi, ale dokonce vrženi zpět, zejména když to srovnáváme s vývojem západoevropských zemí. Proto se po listopadu tolikrát opakovaly takové matoucí fráze, jako že se vracíme do Evropy, nebo dokonce do dějin. Pokud vůbec přiznáme, že čtyřicet let komunistické nadvlády představovalo i u nás něco revolučního, pak nemůže být pochyb o tom, že to byla revoluce podivná, snad tedy spíše pseudo-revoluce. A protože jsme se vinou politické nepřipravenosti a nezkušenosti vůdců takzvané „sametové revoluce“ a zároveň vinou schopnosti a dovednosti těch, kdo dokázali sametovou revoluci v několika málo letech proměnit v to, v čem dnes žijeme, došlo k nové anomálii, k jakési podivné „restauraci“, na které se podílejí lidé, kteří se o onu „změnu“ zasloužili nejméně. Někteří z nich se chtěli vrátit do časů prvobytného kapitalismu, a ti druzí se úspěšně pokusili ve svůj prospěch zakonzervovat něco z těch nedávných struktur, totiž těch z osmdesátých let, kdy vyšeptalá pseudomarxistická ideologie už ani komunisty nezajímala. Když to shrneme, žijeme dnes a ještě asi nějaký čas budeme žít v období rozkladu a úpadku společnosti, která dosud nenašla nadějnou cestu do budoucnosti. Pokud si to pravdivě nepřiznáme, nebudeme se pochopitelně pokoušet ani o nápravu, a ten stav tak jen prodloužíme.

Tento nepříznivý obraz není ovšem nic, co bychom směli vidět jako nějakou izolovanou anomálii uprostřed kvetoucích zahrad evropských zemí. Evropa je v úpadku již nejméně dvě staletí, jak dokládá celá řada myslitelů; např. Hegel ten úpadek viděl i v umění a dokonce očekával po politickém vyvrcholení v Napoleonovi a myšlenkovém a duchovním vyvrcholení ve své osobě konec dějin. Řada autorů psala o úpadku Západu; a náš Patočka ještě v posledních letech života o přicházející „době poevropské“. Stav dnešní Evropy až bolestně připomíná dobu upadajícího Říma, včetně té postmoderní rozkolísanosti a rozplizlosti, ztráty vnitřní pevnosti a bezbrannosti vůči nákaze kdejakým nesmyslem. Friedrich Nietzsche s pozoruhodnou prozíravostí prohlásil už samu modernu za dobu nihilismu a moderního člověka za nihilistu. Ten nihilismus viděl především v tom, jak jsou odhodnocovány a znehodnocovány všechny dosavadní hodnoty, dokonce i ty nejvyšší. Rád bych podtrhl věc, kterou bychom neměli přehlédnout: Nietzschovo hodnocení časově daleko předcházelo tomu, k čemu došlo v minulém století po dvou šílených světových válkách a kdy se definitivně rozpadla koloniální a vůbec mocenská a politická hegemonie hlavních evropských mocností. To by nás mělo uchránit před omylem, jehož následky by v budoucnu pro naši slepotu mohly být i tragické, totiž že bychom rozhodující vinu na dnešním upadlém a chaotickém stavu Evropy připisovali jednak ruské revoluci a bolševismu, jednak fašismu a nacismu. To byly jen vnější projevy něčeho mnohem hlubšího – a bohužel dobře evropského. A to znamená, že ani porážkou fašismu a nacismu v ničivé horké válce, ani rozpadem bolševického impéria po o něco méně krvavé, ale morálně pro obě strany snad ještě ničivější studené válce, Evropa nemohla být a není zachráněna. Budoucnost Evropy proto zůstává temná; vojenské, hospodářské a politické sjednocování Evropy je jistě v nějaké podobě nezbytné, ale duši Evropy rozhodně zachránit nemůže. Kladu si dokonce otázku, zda takové sjednocování nebude nakonec znamenat právě konec té pravé, té skutečné Evropy, tj. konec toho, čím se Evropa stala Evropou a co k ní po celou dobu a vždycky znovu patřilo. Až dosud každý pokus o mocenské a politické sjednocení Evropy dopadl špatně, i když s sebou také přinesl vedle mnoha negativních i některé pozitivní výsledky. Zbývá snad pro Evropu ještě jiná perspektiva než vojenská a mocenská, než hospodářská a technická?

Přínejmenším někteří z vás si vzpomenou na to, jak kdysi dávno zdůrazňoval Masaryk, že pokud jsme v minulosti vítězili, stalo se to silou ducha. Tažme se proto: zbylo něco v Evropě, co nepodlehlo tomu všeobecnému úpadku a rozpadu, tomu odhodnocení a znehodnocení, o kterém mluvil Nietzsche? – A právě tady mi před časem napadla jedna dost překvapivá myšlenka. Jako jednu z nejvyšších hodnot, které propadly a propadají tomu odhodnocení a znehodnocení, mínil Nietzsche Boha, tj. Boha jako tu vůbec nejvyšší „hodnotu“, ba dokonce jako ten poslední zdroj a zároveň garanta všech hodnot dalších. Možná si vzpomenete na onu historku z „Radostné vědy“ o bláznivém člověku, který o polednách vychází s rozsvícenou lampou hledat ztraceného Boha. A když se mu lidé smějí, on hněvivě lucernu rozbije, prohlásí, že Bůh je mrtev, a pak obviní přihlížející: To vy, vy jste ho zabili! Nietzsche však neuznal a možná přehlédl, že již takřka o století dříve byly ve Francouzské revoluci slavnostně prohlášeny jakési nové, resp. staro-nové hodnoty, totiž svoboda, rovnost a bratrství. A neméně slavnostně byla také vyhlášena všeobecná lidská práva (formulovaná a uzákoněná už o několik let dříve v ústavě severoamerického státu Virginie). Odvolání na Boha tu sice chybí, ale zásadní a hluboká potřeba zakotvit lidská práva hlouběji než v jakékoli formuli zákona a vůbec v jakémkoli lidmi ustanoveném pořádku tu v souhlasu s přirozenoprávními teoriemi připisuje původ těchto práv samé přirozenosti lidské, tedy samé přírodě. A navzdory tomu, že dnes už je teorie přirozeného původu práv mrtvá, myšlenka, že každý člověk se rodí jako svobodný a jako nadaný základními a nezadatelnými právy, nejen žije dál, ale dále se šíří, a zatím se dostala i do významných mezinárodních dokumentů o lidských a občanských právech. A této myšlenky využili v 70. a 80. letech také disidenti v bývalé sovětské sféře – a jak dobře víte, i u nás – a dodnes jí využívají také

disidenti uvnitř mnoha zemí, a nejen takových, kde jsou lidská práva flagrantně porušována a pošlapávána, ale často i v zemích poměrně kulturních a kultivovaných, kde k jejich porušování sice dochází méně často a méně nápadně, ale přece jenom povážlivě. Po druhé světové válce jsme svědky toho, jak dochází k stále novým pokusům o zmnožení, pojmenování a vymezování nejrůznějších nových druhů lidských svobod a nových druhů a poddruhů základních lidských práv. A tak by se mohlo zdát, že se opravdu zrodily nebo alespoň nově prosadily nové „hodnoty“, a že tedy začalo docházet zpočátku sice zvolna, ale dnes už takřka celosvětově k šíření myšlenky, že na uznání základních práv a svobod každého člověka bude záležet budoucnost lidstva. Slovo „postmoderní“ by tak mohlo dostat nový, od běžného naprosto odlišný smysl: jestliže moderna byla nihilistická, pak postmoderna by měla být post-nihilistická. A tomu bychom snad směli rozumět tak, že by to mohlo a mělo znamenat počátek překonávání specificky evropského nihilismu, a to snad i ve formách, které už dávno překročily hranice Evropy nejen v geografickém, ale i kulturním smyslu. A nejen to: mohlo by to znamenat naději, že by myšlenka důstojnosti každé lidské bytosti, zaručené uznáním jejích základních práv a svobod, mohla v celém světě oslovit i nesčetné lidi, kteří žijí v jiných kulturách a tradicích a kteří bohužel měli a dosud mají pádné důvody Evropě a Evropanům nedůvěřovat.

Má to však háček, přesněji řečeno: přímo obrovskou vadu. A ta vada představuje dvojí překážku, možná dokonce dvojí brzdu v šíření a uplatňování této myšlenky – jednu v rámci evropských tradic, druhou v ostatním světě za těmito hranicemi. Jde o to, že lidská práva a základní svobody jsou chápány jako něco daného přírodou, tj. jako něco, co bylo při-rozeno, při-dáno při narození každého jednotlivce. To je ovšem nejen dalekosáhle zatíženo myšlenkovým a duchovním vývojem evropským, zejména novodobým chápáním tzv. přírody, ale zároveň to je ještě víc zatíženo tím, že to odporuje běžné lidské zkušenosti. Každé dítě se rodí jako naprosto bezbranné a neschopné samostatného života; je absurdní tvrdit, že je „svobodné“ nebo že je vybaveno nějakými svými „právy“, protože se toho ani nemůže dožadovat, a nemůže na svých právech a svobodách trvat, neboť o nich ještě vůbec nic neví. To je důvodem toho, že myšlenka základních lidských práv a svobod je terčem kritiky i v rámci samotných evropských tradic; a tady bych chtěl jen slovem připomenout, že tomu tak je i u nás. A je to a nadále to bude důvodem nepřesvědčivosti této myšlenky i všude jinde ve světě.

Chtěl bych však, aby mi bylo rozuměno: musíme tu pečlivě rozlišovat mezi myšlenkou lidských práv a svobod na jedné straně a těmi právy a svobodami na straně druhé. To nebývá bohužel zvykem, takže se to nejprve musíme dobře naučit. Myšlenka všeobecných lidských práv a svobod, míněných jako daných „od přírody“, je zatížena těžkou vadou, ale to ještě neznamená chybnost a neplatnost těch práv a svobod samých. Myšlenkové vady musí být předmětem kritiky, ale nikoli proto, aby bylo zavrženo to, k čemu se vztahují, ale právě naopak proto, aby to cenné, nač poukazují, bylo zachováno v nové, lepší, přesnější myšlence, která se oněch vad dokáže vyvarovat. Dalo by se říci, že právě to nerozlišování mezi myšlením jako naším duševním výkonem, aktem, a mezi tím, co je myšleno, tj. k čemu se tento náš výkon vztahuje, k čemu míří, je jedním z dalších aspektů a složek upadlosti moderny, jakož i té postmoderní rozbředlosti, která je jen jejím pokračováním, tj. pokračováním onoho specifického evropského nihilismu, o němž jsme se už zmínili jako o Nietzschově slavné, ale také odmítané a opovrhované diagnóze.

Zopakujme si tedy ve shrnutí, co z toho všeho pro nás a pro náš problém vyplývá. V podstatě osvícenská myšlenka (jejíž původ je ovšem starší), že veškerá lidská důstojnost nepochází v pozemských poměrech od duchovních a politických vládců, kteří zde zastupují samého Boha, se zajisté v hlavách skutečných myslitelů nemohla zastavit na půli cesty, a po likvidaci feudálního zřízení nemohla přesunout moc udělovat narozeným lidem práva a svobody na společnost, na kolektiv a nové instituce. Navzdory nešťastnému spojení

občanských práv a svobod s přírodou a přirozeností (a to byl pozůstatek aristotelismu), tj. navzdory tomu, že byla tato myšlenka zatížena velkou vadou, která nepochybně musí být kritizována a napravena, je třeba její jádro zachránit. Nemůžeme-li však hledat původ a zdroj lidské důstojnosti, lidských práv a lidských svobod ani v lidské moci, ani v přírodě, co ještě zbývá? Snad Bůh? Ale který Bůh a čím „bůh“? Jak si po tolika dějinných zkušenostech může někdo dělat naděje, že překoná ty staré konfesijní rozpory v křesťanstvu, které po západo-východním schizmatu prošlo dalším traumatem odluky reformace od protireformačního katolictví? A co teprve, když si připomeneme zkázu přinášející náboženské války a další rozkol a rozpad reformačních církví, církvíček a sekt? A jak si při této roztržitésti někdo může navíc dělat iluze, že by mohl přispět k sblížení a jednotě v celém světě, kde jde leckdy o prastaré kulturní a duchovní tradice mimoevropské? Ekumenismus, který se o něco podobného pokouší nejen v rámci světového křesťanstva, ale i daleko za jeho hranicemi, je jistě třeba pozitivně ocenit, ale přišel a přichází poněkud pozdě a zejména bez náležité myšlenkové, dlouhodobě programové výbavy a připravenosti. Obávám se, že zatím ani tento velmi široký ekumenismus není schopen převzít skutečnou iniciativu a také odpovědnost. Sám dnes nevidím jiné myšlenky a jiné cesty, která by mohla takovou odpovědnost ve světovém měřítku převzít, než právě onen důraz na lidskou důstojnost, a tím také na lidská práva a lidské svobody – ovšem za předpokladu, že toto téma bude nově a vskutku kriticky myšlenkově zvládnuto.

Jistě neočekáváte, že bych tu mohl podat nějaké hotové řešení. Skončím jen několika poznámkami k oné užší otázce svobody slova, které mi už nějakou dobu tanou na mysli. Především si myslím, že svoboda není něčím, co bychom mohli „mít“, tj. vlastnit jako něco s námi „rostlého“. Svoboda je jistě velmi cenná, a to nutně znamená, že není ani zadarmo, ani jen tak a nadarmo. Život svobodný je něco, čemu se každý z nás musel naučit a čemu se i nadále musí učit po celý život, k čemu se musí vždy znovu rozhodovat, čeho se musí usilovně snažit vždy znovu dosahovat. Proto má v demokracii tak velkou úlohu také výchova ke svobodě, zejména pak příkladem. Musíme si také odvyknout hledat původ ohrožení naší svobody jen venku, kolem sebe, v okolnostech, neboť původcem své vlastní nesvobodnosti můžeme být také my sami. Svobodný člověk musí umět být svobodný i sám od sebe a také od své „přirozenosti“, mluvíme tu o „sebeovládání“; v tom přece spočívá kultivovanost a kultura, kdo to nedokáže, tomu se jeho svoboda převrací ve svévoli. Svoboda je cosi jako vnitřní síla, nadvláda ducha nad danostmi a okolnostmi, tedy i nad vlastní „přirozeností“, vlastní „povahou“. Každý z nás se narodil do nějakých okolností a s nějakými dispozicemi; nemá proto dobrý smysl si dělat nároky na jiné okolnosti a stěžovat si na ty dané. Naše svoboda spočívá v tom, že v těch okolnostech, do nichž jsme se dostali, uděláme všechno proto, abychom napravili, co se dá. Napravovat okolnosti můžeme jen zřídka sami a pro sebe; navíc by to znamenalo zase jen svobodu zvrhlou, kdy si chceme jen vylepšit své vlastní, soukromé postavení v daných okolnostech, ale nechceme ty okolnosti změnit. Pokud opravdu chceme změnit okolnosti, pak nejen pro sebe, ale především také pro ty druhé, zejména pro ty, kdo jimi nejvíce trpí. A to můžeme podniknout jen společně s jinými také vnitřně svobodnými. Svoboda nás proto nikdy neizoluje, nedělá z nás individualisty, i když každá skutečná svoboda je individuální. Skutečně svobodní lidé si navzájem rozumějí a jsou nakloněni spolupráci. Pravá svoboda je čímsi velmi blízká mírumilovnosti, neboť vede k míru se všemi, kteří také jsou anebo chtějí být svobodní. Kdysi řekl jeden filosof, že mír je vlastně síla ducha, fortitudo animi; také svoboda je v podstatě síla ducha, tj. duchovní síla, mohli bychom říci vnitřní statečnost. Když se někdo chce odvolávat na svobodu slova, a přitom mu tato vnitřní statečnost, ten vnitřní mír chybí, pak mu nemůžeme dát za pravdu. Víte, že kdysi dávno, za druhé světové války, bylo formulováno jedno z významných politických hesel, totiž „svoboda od strachu“. Jako každé takové heslo, i toto musí být správně interpretováno, aby se nestalo heslem lidí bázlivých, kteří chtějí, aby je někdo zvenčí ochránil. Výzva ke svobodě je výzvou

ke statečnosti, nikoli k tomu, aby nás, aby mne někdo ochránil. A to ovšem platí nejen o svobodě, ale také o lidských právech. O lidská práva se bude ještě dlouho zápasit, možná po všechny časy, protože nejsou a nikdy nebudou ničím daným. Ale každý, kdo do hloubky pochopí, že jde o budoucnost lidstva, bude vždycky vědět, že ze všeho nejdůležitější je postavit se za ty, kterým ta práva jsou upírána, a to bez ohledu na to, v které zemi a v které části světa k tomu dochází.

A nakonec ještě malou poznámku k onomu druhému slovu v heslovitém spojení „svobody slova“. Jde totiž o to „slovo“: má nám opravdu jít o to, aby mohlo být vysloveno cokoliv? Smysl onoho hesla je v poukazu dál, za samu svobodu: jde totiž především i v posledu o pravdu – jistě nelze interpretovat svobodu slova jako právo na lež, jako svobodu lhát nebo třeba jen svobodu se mýlit. Svoboda slova tedy nevyklučuje kritiku toho, co bylo vysloveno, dokonce ani nejostřejší kritiku. Pochopitelně jak kritika, tak eventuelní právní prostředky, jak zabránit zneužití svobody slova k šíření lží, omylů, pomluv atd., zůstávají v rukou lidí, takže té svobody jako síly a statečnosti ducha nikdy nebude dost. Ale každé slovo, které je a bude vyslovováno, se v první řadě musí odvolávat na pravdu a uvádět důvody a argumenty – a ne se pouze odvolávat na „svobodu slova“. A pak tu je ještě onen společenský, politický rozměr: svoboda slova tu je především pro menšinu, která je zakřikována a překřikována, osočována a umlčována, aniž by se mohla vlastními prostředky dost účinně bránit. A to zase platí všeobecně: práva a svobody musí být hájeny především pro vnějšně málo početné a slabé, pro ty, kteří nemají mocenské ani mediální prostředky, jimiž by se mohli sami ubránit a zejména jimiž by mohli účinně bránit pravdu, jak ji oni chápou. Ti, co mají moc a jsou ve většině, nebývají ohroženi. Práva ani svobody nemohou být interpretovány jako práva na cokoli a svobody k čemukoli. Nakonec nejde o práva ani o svobody, které jsou dále už bez chuti i bez zápachu, ale jde o právo na pravdu a o svobodu pro pravdu a k pravdě, o svobodu jít za pravdou a za vším dalším, co je vskutku tím „pravým“. Důraz na práva a na svobody má k tomu být jen prostředkem a pomocí – není to nic, co by mělo hodnotu samo v sobě; jeho nejvlastnější smysl spočívá v tom, že není žádné lidské instance, která by zápas o pravdu mohla a směla šéfovat a dirigovat.

Jaký je tedy náš závěr? Všechna práva a všechny svobody jsou tu proto, aby nedobré poměry mohly být napraveny tím, že se prosadí „to pravé“. A rozpoznání rozdílu mezi tím, co je pravé a co je nepravé, je možné jen ve světle pravdy. Nikdo z lidí a žádná lidská instituce nemá ovšem právo posledního arbitra při rozhodování o tom, co je pravda. Ani většina to právo nemá: o pravdě se nehlasuje. Právě naopak: každá nová velká (a často i mnohá malá) pravda se prosazuje tak, že ji nejprve pozná jeden člověk nebo několik málo lidí, kteří si rozumějí, ale kterým nikdo nevěří a které většina odmítá (a někdy dokonce umlčuje). Proto je nutno tomu, kdo přichází s něčím novým, ale kdo také dobře a kriticky zná to staré, přiznat svobodu, aby mohl svou myšlenku vyslovit, pochopitelně: má-li jakou. Tím však zápas o pravdu nekončí, nýbrž naopak začíná. Smyslem požadavku svobody slova je napomáhat vítězství pravdy, a pravda nevíteží bez velkého úsilí a bez zápasů. Proto také platí, že demokracie je diskuse. Ta se však nesmí zvrhnout v pouhé žvanění.

Děkuji vám nejen za to, že jste má slova vyslechli, ale dopředu i za to, že o těchto důležitých, ale složitých věcech budete i nadále přemýšlet.

(odesláno 4. 4. 06 v 6.45 hod.)

Pozn. 1.: v této podobě nebylo celé přečteno, první polovina byla zkrácena na malý odstavec; s návrhem na zkrácení jsem Jirímu Müllerovi vyslovil souhlas. (Přečetl Jan Kačer.) Někdo to později (asi v této zkrácené podobě) dal na www stránky, ale nekontroloval jsem, zda přesně a už bez dalších úprav.

Pozn. 2.: jinak to zase bylo zkráceno v Literárních novinách (mělo se to vejít na stránku).

V obou případech si upravovatelé vyžádali můj souhlas s úpravami. V Liter. novinách však neudělali několik mých dodatečných úprav (nevýznamných), na kterých jsem však chtěl trvat.